

Лексико-семантична група «змії» в сучасній українській мові: аспекти діахронічного аналізу¹

У контексті наукової проблематики, яку продуктивно розробляв Олександр Царук і яка значною мірою репрезентована в його монографії «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та грама-тичні параметри» (1998 р.), видається важливим звернутися до питань сучасного вітчизняного мовознавства, що знайшли своє методологічне обґрунтування й наукове висвітлення у працях В. Німчука, Г. Півторака, В. Склиренка, О. Тараненка, О. Ткаченка та інших провідних українських лінгвістів. Ці питання пов'язані з діахронічним дослідженням окремих лексико-семантичних груп, значущість аналізу яких не обмежується відповідними системними утвореннями, а має вихід у широке коло загальномовних проблем.

Зауважмо, що над результатами вивчення фундаментальних питань походження та еволюції української мови, історичного розвитку її системотвірних елементів завжди буде висіти дамоклів меч апріорності, ненауковості й недостовірності, якщо конкретні студії не будуть спиратися на надійну, достатньою мірою презентабельну, евристично значущу мовну основу. Інша річ, що якість такої основи не можна постулювати, оскільки вона залежить як від визначення об'єкта й предмета лінг-

¹ У співавторстві з М. Філоном.

вістичного аналізу, так і від теоретичних засад та напрямків дослідницької думки.

У лексико-фразеологічному складі сучасної української мови наявні, зокрема, фрагменти (тематичні або лексико-семантичні групи, поняттєві морфолого-словотвірні класи тощо), які містять номінації, різні за своєю історичною глибиною, походженням, важливі і в суто лінгвістичному, і в лінгвокультурному, і в міфологічному планах. Один із таких фрагментів представлений означеною лексико-семантичною групою, яка у своєму повному обсязі ще не стала предметом спеціальних студій, хоч окремі належні до неї назви (*гадюка, вуж, змія* та деякі інші) постійно перебувають у полі зору вітчизняних і зарубіжних дослідників. Як переконає досвід новітніх реконструкцій прадавніх слів, що залучає у свою орбіту й номінації *змія / змій*, такі назви з плином часу та науковим поступом не втрачають пошукового потенціалу й вагомості для діахронічних досліджень.

До складу аналізованої групи, який виявлено шляхом обстеження словників різного типу, міфологічних і фольклорних текстів, етнографічних та діалектних записів, історичних пам'яток тощо, належать численні номінації (їх у нашому реєстрі разом із варіантами близько 200). Прикметною ознакою досліджуваних лексем є належність до загальних і власних назв, що відзначаються своїми структурно-семантичними та функціональними особливостями.

1. Загальні назви: *змій, змія, змій-літавець, змій-опалиха, змій-одимиха, змій-окатиха, змій-омижиха, люта змія, змія-гадина, змія-кропня, змії домовії, змії луговії, змії боровії, змії межевії, змії лужевії, змії земляні, змії гноєві, змії подкупні, гад, гадина, гадь, гадина польова, гадина трав'яна, гадина водяна, гадина хатня, гад лісовий, гад луговий, гад степовий, гад водяний, гад гноєвий, гад погрібний, гад загатній, гад хатній, гади польові, гади трав'яні, гади болотяні, гадина ряба, гадина жовтопуза, гадина поджора, гадина сіра, гадина полова, гадина чорна, чорна чорнуха, ряба рябуха, жовта жовтуха, гаді пожарі, гаді полові, гаді чорні, веретільниця, веретенник, вертій, крутильниця-веретельниця, лісаха, водяха, поляха, огненний бугало, лютий звір, цариця полова, вуж, вужіне, жертва, жретва, краса, драко, драк, шаркань, змій-диявол, змій-жеретій, змій-лиходій, змій-чарівник, змій-полоз, чорт-змій, мідянка, луй, лой, лойкуш, луйка, лойка, лойкушка, ящур, смок, лазуха, кривляк, слипень, слимень, сліпачка, сліпеня, веле-тень, попеєриста, падалка, падалюк, падалниця, падалник, пуганина, свистак, шипошинник, лізунка, поганка, поганюка, негідниця, паршивка, паскудниця, паскуда, біда, бідиці (збірне), паня, нехар, вона, тота; щезлаби; фиса, зимльиний чирвак, лісовий вуж; та, що в плиттю сидит; та, що сичит; тота довга і тота краса, та щезла би; гадина, пек би їй,*

погане їй імни; гладун-вуж, талиця, красавий, котиця, підземний, газдовник, язя (124).

2. Власні назви: змія *Осоха-Солоха*, змія *Коропія*, змія *Половія*, змія *Скорпія*, змія *Шкурна*, *Шкурапеля*, *Шкуропея*, *Шкурепія*, *Шкулапея*, *Шкурлупея*, *Шкурахвея*, *Шурпея*, *Шкурапетина*, *Шкарамотна*, *Сукропея*, *Скулупея*, *Старая Портупея*, змія *Жевеса*, змія *Куртупея*, *цариця Портупея*, змія *Марія*, *Оленина змія*, *гадюка Вільга*, *цариця Вольга*, *цариця Веретільниця*, *цар Гадюн*, *цариця Лага*, *цариця Ляга*, *цариця Ладина*, *Мла-гадюка*, *цар Хан*, *цариця Ханиця*, *Агипа-цариця*, *Куфія*, *Невія*, *Палія*, *цар Савул*, *цариця Олена*, *цариця Олениця*, *цариця Галя*, *Хівря*, *Яруслав Лазуревич*, *цариця Шевелуха*, *цариця Шавулиця*, *цариця Оргера*, *Ганна-Полуолянна*, *Оляна-Полуолянна*, *Анна-Полуанна*, *Домникія*, *цариця Яриця*, *Марія-Полумарія*, *Лукерія-Полулукерія*, *Киляна*, *Іліяна*, *гадина Яселуха*, *Агипа*, *Лукерія*, *Олена*, *Єлина*, *Софія*, *Катерина*, *Маруся*, змія *Анастасія*, змія *Марія*, змія *Оргера*, *Шаш*, змії безсмертельний *Козьолок*, змії *Поганин*, *гадина Черепаха*, *цариця Лістриця*, *цариця Мистриця* (72).

Як бачимо, при перевазі загальних назв над власними, останні становлять значну частину української лексико-семантичної групи «змії».

Її кількісний склад може бути розширений у результаті подальшого обстеження різного роду джерел мовного матеріалу. Однак уже наведені вище факти дозволяють сформулювати певне уявлення про особливості структури та семантики складників цієї групи.

Аналізоване системне утворення можна розглядати як характерне свідчення значущості міфопоетичних інтенцій, зумовлених архаїчним «баченням» змія, змії, *гадюки* та *вужа*, що виявляється в історичній тягlostі способу непрямої номінації та утворенні численних евфемістичних назв, зумовлених табу. Водночас у дискурсивно маркованих виявах ці номінації мають свої відмінності. Так, у загальноновживаній мові домінують синтетичні номінації (*гадина*, *змія*, *паршивка*, *вона* та інші), і навпаки, у мові спеціалізованих дискурсів (фольклорному, міфологічному, обрядовому) переважають аналітичні номінації (*цариця Оргера*, *змії-жеретій*, *цар Гадюн* тощо), причому більшість номінацій, що містять власні назви, є складниками ономастикону українських замовлянь та казок. Усі ж виявлені назви конституують відповідні образи представників «зміїного царства», що, утім, не є завершеними й цілісними — і не лише через неповноту мовного матеріалу, а й тому, що окремі риси таких образів проступають неявно або зовсім нечітко, оскільки забутими є етимологічні значення, мотивні контексти та культурні пресупозиції історичного плану.

У зв'язку з цим можна окреслити кілька аспектів діяхронічного — історико-етимологічного — аналізу мовних одиниць, належних до означеної лексико-семантичної групи: 1) визначення генезису окремих номінацій із затемненою внутрішньою формою; 2) виявлення шляхів і способів поповнення складу назв; 3) здійснення історичної класифікації мовного матеріалу. Кожен з таких аспектів має комплексний характер і, звичайно, потребує для свого висвітлення надзвичайно об'ємних, розгорнутих дослідницьких контекстів.

Стратифікація мовного матеріалу, результати якої є вихідною точкою для визначення особливостей використання дослідницьких методів і проведення процедур лінгвістичного аналізу, відповідно дозволяє виділити чотири групи номінацій. До першої належать наддіалектні, загальномовні, що відзначаються поліфункціональністю й полідискурсивністю (*змій, змія, вуж, гад, гадюка*), етимологія яких з'ясована на широкому загальноіндоевропейському чи загальнослов'янському матеріалі. Другу групу становлять менш досліджені діалектні назви, існування яких засвідчують писемні тексти або живе мовлення, причому такі назви обмежені однією чи кількома групами говірок (наприклад, *лой, лойку, лойка, лойкушка* репрезентують лексику гуцульських говірок). До третьої групи відносимо номінації, вживані в текстах лише певних жанрів. Переважно це назви, що наявні у двох-трьох текстах замовлянь або казок (наприклад: *Осоха-Солоха, цариця Яриця, змія Коропія, змія Кропіння, цариця Вольга, гадюка Вільга, Мла-гадюка, цариця Лага*). Четверта група — це назви, репрезентовані в українській словесності одиничними записами (чи то лексикографічними, чи то етнографічними). Такими є, наприклад, назви казкових зміїв — *Шаш, змій безсмертельний Козьолок, Яруслав Лазуревич*.

Чим більшою контекстуальною обмеженістю й функціональною спеціалізацією відзначаються відповідні номінації, чим виразнішою є їхня асоціативна «незвичність» для сучасної мовної свідомості, тим більше суб'єктивних передумов для класифікації таких назв як результату певної мовної гри, коли структурна й семантична значущість форми мовної одиниці, використаної в процесі номінації, не відіграє вирішальної ролі, а справляє враження абсолютної довільності. При цьому сам акт називання реалізується головним чином з опорою на конститутивні ознаки інтенцій міфологічної за наповненням свідомості.

З історичного погляду весь цей матеріал відбиває особливості формування лексико-семантичної парадигми зі значенням «змії» в етнологічному вимірі. Зважаючи на важливу роль змії у світогляді прадавніх народів, спадкоємність культурних форм суспільного життя та діяхронічну стійкість багатьох номінацій, належних до аналізованої групи, можна з певністю стверджувати різночасовий багатшаровий склад

останньої. Як відомо, найдавніші назви змії, засвідчені в сучасних слов'янських мовах, у тому числі українській, виникли ще в праслов'янський період на базі індоєвропейських коренів. До них належать насамперед стрижневі номінації — *змія*, *вуж*, *гад*. У цьому зв'язку важливо розглянути відповідний матеріал з метою виявити в ньому давні назви, що виникли в межах української мовної традиції на загальнослов'янському ґрунті або внаслідок історичних міжмовних контактів із неслов'янськими народами. Як показує досвід діахронічного, зокрема етимологічного, аналізу лексики, остаточних однозначних відповідей на питання про походження того чи іншого номена отримати не можна. Нерідко пропоновані дослідниками етимології мають лише вірогіднісний характер. Подані в цій статті спостереження так само не є вичерпними й достатніми для з'ясування сукупності питань генезису назв, що репрезентують в українській мові лексико-семантичну групу «змії».

Значний інтерес у дослідженні лексико-семантичної групи «змії» становлять номінації з онімними компонентами. Ономастикон цієї групи формувався різними шляхами. Особливо продуктивним є виникнення назв змії або гадюки перенесенням власних назв, що позначають інших міфологічних персонажів, наприклад: *Куфія*, *Невія*, *Палія* (номінації лихоманки). Широко представлена також ономізація апелятивів, як-от: *змія Половія*, *цар Гадюн*, *Мла-гадюка*, *змій Поганин* тощо. Один із шляхів формування досліджуваного ономастикону — використання власних імен людей: *Анастасія*, *Галя*, *Домнікія*, *Катерина*, *Марія*, *Маруся*, *Хівря* і т. ін. Ця підгрупа доповнюється надзвичайно виразним з точки зору відбиття міфологічних принципів номінації такими власними назвами, як *Анна-Полуанна*, *Ганна-Полуом'янна*, *Лукерія-Полулукерія*, *Марія-Полумарія*, *Оляна-Полуоліянна*. У деяких назвах із онімними компонентами помітний вплив християнства, що виявляється у використанні імен святих (наприклад: *Марія*, *Олена*) з обереговою метою.

Щодо діахронічних аспектів розгляду назв зміїв з онімними компонентами, то вивчення процесів онімізації в широкому культурно-історичному контексті спрямовує дослідника в царину міжмовних зіставлень лексичних одиниць, належних до різних мов — балтійських, германських, тюркських та ін. У цьому плані значний інтерес становить назва змії *Жевеса*, в якій кореневий голосний [e], очевидно, є наслідком гармонійної асиміляції. А отже, вихідною формою слід уважати [живéса] з коренем *жив* — ‘жити’. Є підстави вбачати спорідненість української назви *Жевеса* з литовською назвою змії — *gyvatė*, що, на думку Н. Лауринкене, споріднене зі словами «*gyvas* ‘живий’, *gyvata* ‘життя’, *gajus* ‘живучий’, тобто корелює в етимологічній площині з лексемами, пов'язаними зі значеннями життя, живості, живучості» [4: 348]. В інтерпретації В. Тодорова форми з частковими збігами визначе-

но як такі, що становлять найбільший методологічний інтерес при дослідженні найдавніших мовних відношень між балтійськими та слов'янськими гілками, оскільки випадки часткової подібності чи розрізнення між мовними фактами дозволяють прослідкувати динаміку їх розвитку. Історичні основи форми *жити* в її міжмовних зв'язках відбивають спеціальні словники, зокрема «Етимологічний словник української мови» [3: 199–200].

Українські міфологічні тексти зберігають протягом віків багато реліктових мовних явищ. Так, зокрема, номен *змія-кропня*, уживаний в українському замовлянні, може отримати обґрунтовану мовними фактами праслов'янську ретроспективу і бути схарактеризованим інакше, ніж пропонує О. Юдін. На думку останнього, ця назва належить до групи номінацій, яка містить широке коло утворень, запозичених із грецької мови через старослов'янську, — *скоропи*, *скороній*, *скорьний*, *скорьня*: «Іншомовні слова, назви змії змінюють фонетичну будову відповідно до того чи іншого переосмислення <...>. Через *кропити* осмислена єдина знайдена українська форма *змія-кропня*» [8: 66]. Ми вбачаємо етимологічний зв'язок цієї назви з онімом *змія Коропя*, що у свою чергу етимологічно пов'язаний із праслов'янським діалектним **korpa*, який простежується в окремих слов'янських мовах у назвах жаби, наприклад: білор. *курапа*, укр. *коронавка*, *коропаня*, словенське *krapanka* та ін. Так само може бути розширеним інтерпретаційне поле зміїних назв *Лага* і *Ляга*, оскільки, крім слов'янського апелiatивного матеріалу, можна скористатися фактами неслов'янських мов, зокрема грецьк. βασιλεῖα λαγω — назва зміїної цариці, на яку свого часу звернув увагу український фольклорист та етнограф М. Дикарів.

У гуцульських казкових оповідях зафіксовано назву *язя*, 'міфічний персонаж, змія з кількома головами' [6: 199]. Було б надзвичайно важливо розглянути цю своєрідну назву в глибокій індоєвропейській ретроспективі з урахуванням наявності двох відмінних між собою форм **ang^[h]*, **og^[h]* — назв ритуально-міфологічних істот «змія» і «змій» [1: 526], перша з яких, як достеменно встановили етимологи, лежить в основі сучасних східнослов'янських найменувань вужа.

Прикметними для з'ясування особливостей історичного розвитку лексико-семантичної групи «змій» є також гуцульські назви *лой*, *луй* та похідні. Функціонування цих назв обмежене Гуцульщиною. Тим несподіванішим є очевидний зв'язок відповідних назв із тюркськими номінаціями змії або дракона, причому в окремих тюркських мовах зустрічаються варіанти з різними кореневими голосними, наприклад: монгольське *lui* 'змія, дракон', давньоуйгурські *lon*, *luo*, можливо, *lō* (у тому самому значенні) [5: 591, 592]. Наведені факти становлять лише незначну частину тих, безперечно, значущих номінацій, що свідчать про

найдавніші витоки складників описуваної нами групи. З іншого боку, не менш важливими є мовні свідчення динамічних процесів у лексичному складі української мови, зумовлених реалізацією внутрішньомовних можливостей, особливостями образного бачення світу та менталітету українців, аксіологічним потенціалом базових назв.

Як зауважує О. Гура, для найменування тварин означеного класу найчастіше у слов'янській народній традиції використовуються назви *гад, щур, погань, нечисть* [2: 274]. В українській мові відносно широко вживаються назви, що містять підкреслено негативну оцінку і, безумовно, виникли пізніше за базові, — *негідниця, паршивка, поганюка, поганка, паскудниця, паскуда* тощо. У народній уяві імена, як відомо, поділяються на гарні і погані. Наведені вище належать до останніх. Номінації з пейоративною семантикою зумовлені певною прагматичною настановою мовця на осуд. Таку настанову спостерігаємо і в розлогій номінації *гадина, пек би їй, погане їй імни*. Подібно до значної кількості наведених власних назв практично всі аналізовані апелютиви мають евфемістичний характер.

Означені параметри характеристики лексико-семантичної групи «змій» як складника лексичної системи сучасної української мови на конкретному матеріалі демонструють семантичну строкатість та генетичну неоднорідність її одиниць. Історично-культурна проекція окремих номінацій (*краса, смок, жертва, жретва, веретільниця, Осоха-Солоха, Шаш, люта змія* та ін.) на словниковий склад слов'янських і неслов'янських мов з усією очевидністю свідчить як про архаїчність багатьох назв, що постали на ґрунті праслов'янської мови, так і про мовні контакти давніх українців з іншими народами. З огляду на відзначену полігенетичну структуру лексико-семантичної групи «змій» та її зв'язок із найдавнішими шарами української лексики видається можливим бачити в ній відбиття загальних процесів постання української мови в розумінні О. Царука: «Немає жодного сумніву в тому, що складний своєрідний шлях українського етногенезу не міг не визначити суттєві риси та властивості структури сучасної української мови. Зокрема, пов'язання початків історії протоукраїнських племен із регіоном Середнього Наддунав'я дає змогу гармонійно вписати до їхнього говору численні кельтські, іранські, германські, романські тощо запозичені форми» [7: 198]. Усе сказане націлює дослідників на спеціальний етимологічний аналіз номенів на позначення змій з урахуванням усіх здобутків вітчизняного й зарубіжного історичного мовознавства.

Література

1. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и прото-

- культуры / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. — Тбилиси, 1984. — Кн. I–II. — 1409 с.
2. Гура А. В. Символика животных в славянской народной культуре / А. В. Гура. — М., 1997. — 910 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. — Т. 2. — К. : Наук. думка, 1985. — 570 с.
4. Лауринкене Н. Образы земли и змеи и их корреляция в литовских заговорах / Н. Лауринкене // Заговорный текст. Генезис и структура. — М. : Индрик, 2005. — С. 348–354.
5. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные / Э. В. Севортян. — М. : Книга, 1974. — 767 с.
6. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей. — Львів, 2002. — 216 с.
7. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри / Олександр Царук. — Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. — 324 с.
8. Юдин А. Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре / А. Юдин. — М., 1997. — 319 с.